

SOMOGYI SÁNDOR :

MEDITÁCIÓ ÉS FELKÉSZÜLÉS

(Gyulai Pál Gernyeszegen)

Van valami furcsa összetettség a Gernyeszegen tartózkodó Gyulai magatartásában. Máshová kívánczok, és mégis helyben marad; elcsügged, majd remélni próbál; sóvárogja, hogy vigasztalják, és mégis ő biztat másokat; egyik legrosszabb bírálatát innen küldi Pestre, és mégis: ameddig nem figyelmeztetik melléfogására, abban a hitben él, hogy műve hasznos, majd elismeri tévedését, nekifekszik a munkának. Bajzáról kezd írni; ugyanazokat ejti ámulatba, akik pár hete még finoman lemosolyogták. Kétségtelen: önmagát keresi; magyarság-élménye szervesen eggyé nő kísérleteivel; hol repülni szeretne, hol pedig zuhanni vágyik. Gernyeszeghez van bilincselve.

E helység alig 14 km-re van Marosvásárhelytől, és még ma is országút melletti kisközség.¹ Százkilenc évvel ezelőtt egyetlen nevezetessége a XVIII. század barokk ízlése szerint épült Teleki-kastély volt, mely nehézkes-nemes vonalaival, égűpiros kupolájával, kettős oldal szárnyaival, lehiggadt művészi teremtményt sugárzó homlokzatával kevélyen emelkedett ki a környező ősparkból.

Aki e kastélyba lépett, látnia kellett, hogy az ódon falak nemcsak a felvilágosodás ízlését őrzik, hanem az egykor oligarcha sorban állott Telekiké gőgjét is. A kastély Maros felé eső oldalán, ahol az alkalmazottak szobái voltak — Gyulai is itt lakott — ablakpárkányig nyúló hársfák vonták félhomályba a fal tövében meghúzódo furcsa párosítást: a négy évszaktot jelképező kecses szoborcsoportot és az eliszaposodott, félig már betemetett várarkot.

Az emeleti részen selyemtapétás, csiszolt tükrökkel ékes, aranyozott stukkóval borított falak Erdély egyik leghatalmasabb családjának hirdették erejét; a tágas könyvtárterem és levéltár ugyanezek kultúra- és műtszeretét; a földszinti boltíves szobák pedig — ahol a szerzetesek fekvő birtoktestek ügyeit intézték — azt a gazdasági hatalmat, melyet a cári intervenció pusztításai és a császári hadisarc sem tudott tönkretenni.

Kényelem- és magyarságszeretet, mohó pénzvággyal és akarnok gazdálkodás adták e kastély belső atmoszféráját.

Gróf Teleki Domokos, Gyulai gazdája, a földműveléstől a fajállatok és versenylovak tenyésztéséig mindennel foglalkozott. Szesz- és pálinkafőzdéje volt, s emellett kiterjedt erdőgazdaságai. Kastélyában és erdélyi jószágain hajszolt sürgés-forgás hirdette szervezőképességét és gazdálkodói hajlamait. Embereinek lélegzetvételnél is alig volt; amilyen bőkezűen támogatta az erdélyi magyar intézményeket és a bujdosó hazafiakat, olyan hajcsárnak bizonyult a gazdálkodásban. Úgy dolgozott és dolgoztatott, mintha a megváltozott helyzetben egymaga akarta volna végrehajtani Széchenyi gazdaság- és kultúrafejlesztő célkitűzéseit. Minden áron erősödni és erősíteni akart; Wesselényihez és Keményhez hasonlóan páni féle-

¹ Mai nevén Gornest.

lemmel készült a majdani „szláv-germán” nagy összecsapásra. Utóbb, amikor a székelyudvarhelyi iskola egyik tanszékének eltartását magára vállalta, erre figyelmeztetett: „Ápoljuk a székely érdeket, hogyha majd a germanizáció elkorcsosítja a nemzetet, legyen hová fordulni tiszta magyar oltóágért, hazafiúi szellemért s ősi lelkesedésért, mert e földön sem a germán, sem a szláv faj politikai beolvasztó kemencéjét fel nem fogja állíthatni.”²

Szerteágazó feladatai felülmúlták erejét, és hogy segítsen magán, keze alá dolgoztatott. Szeme gyöngye volt; postáját, újságait és a könyveket felolvastatta, — leveleit és tanulmányait pedig tollba mondta. Gondolatai gyorsan jártak, eléggé szabatosan fogalmazott; titkárát minden alkalommal kifárasztotta. Munkatempóját csak este fékezte, ilyenkor „elfelejtkezve” az alkalmazottai és a közte levő rangkülönbségről, egyikkel-másikkal szívesen élcelt és vitatkozgatott. A környéken élő földesurakhoz képest emberségesebb gazda volt, és mélyebben érző hazafi, amiért alkalmazottai „jó embernek” tartották, és ki rövidebb, ki hosszabb ideig elszenvetted életstílusát, és az általa diktált munkatempót.³

Tizennyolc hónapra (1851 májusától 1852 novemberéig) Gyulai is. Továbbra is 30 pforint havi fizetése volt, amiért a tennivalók sorát látta el: a kozákoktól feldúlt könyvtárat rendezgette, felolvasott és levelet írt, szerződéseket és peres folyamodványokat fogalmazott; gazdája Zsófia és Jozefin nevű leányait tanította, — előadásokat tartott a magyar irodalom és történelem tárgyköréből grófja feleségének és a szomszéd birtokosok asszonyainak; kasznárokknak és számtartóknak segédkezett; két alkalommal (1851 és 1852 októberében) Teleki Domokost kísérte erdélyi körútján; forrásanyagot gyűjtött gazdája készülöben levő történeti munkáihoz, a kástély levéltárában és Marosvásárhelyt, a Teleki Tékában, — napközben másoknak élt, este pedig ahhoz is alig volt ereje, hogy önmagával foglalalkozzék. „Úgy el vagyok fáradva, mint egy számár, ki egész nap szemetet hordott” panasolta Szilágyi Sándornak.⁴ Csak vasárnaponként és estefelé volt a maga ura.

Teleki Domokos csak a titkárt látta benne, de munkájáért megbecsülte. A vele egyidős Telekiné méginkább. Ha epeláz-betegsége kinozta (több alkalommal is), fivéréként ápolta. Ám mégis úgy tetszik: Telekiék nem akadályozták meg, hogy alkalmazottaik egyike-másika ne élcelődjék bizalmasukkal. Gyulai nap mint nap érezte felemás helyzetét. Tudta: ha leereszkedik, a felette állók vetik meg, és ha felemelt fővel jár — ahogyan ez hivatalának megfelelt volna —, a lent emberei éreztetnék vele, hogy ne legyen rátarti, hiszen maga is szolgál.⁵

Bezártságából ki kellett volna törnie, amihez egy alkalommal lehetősége is volt, csak éppen betegeskedett, máskor meg volt ugyan kedve, de nem látta biztosítva pesti megélhetését. Naponta kellett megküzdenie mostoha életkörülményeivel.⁶

*

Kezdetben arra gondolt, hogy visszavonul a fővárosi lapoktól, zsebkönyvektől és nagyobb munkák írásába fog.⁷ Rádöbbsent: „Itt az ideje, hogy . . . megpróbáljam erőmet s vagy bukjam, vagy kiemelkedjem a középszerűségből, mely már tűrhetetlen, mert többé nincs hiúságom, csak becsszomjam.”⁸ Szépen elgondolt terveinek melyek nyugtalansága mondott ellent, becsszomját pedig a Pestről érkező hírek csillapították. Elismerni kényszerült, hogy a kritikus munká elsősorban nem a kiállítás és nagyot mondás dolga, hanem a logikai rendekbe tagolt, elmélyült tanulmányoké. Helyzetét az is súlyosbította, hogy a több irányból rátört nehézségekkel egyszerre kellett megküzdenie.

Élet- és munkaviszonyai úgy alakultak, hogy képtelen volt nagyobb munkákba fogni. Az apróbb elvégzendőkre tett ígéreteit is alig tudta teljesíteni. Az Újabbkori Ismeretek Tára

² 1852-es beszédéből. Kézirata az RTA Kolozsvári Tört. Ltárában: T. D. személyes iratai.

³ Főleg T. D. személyes iratai alapján: Marosvásárhely, Teleki Téka és RTA Kolozsvári Tört. Ltára.

⁴ Levele 1851. november 5-én, OSZK, kiadatlan.

⁵ Levele Pákhhoz 1851. augusztus 2-án és szeptember 28-án, Ny (Nyugat) 1911. 731., 733

⁶ Lásd Pákh Gyulaihoz 1851. július 6-án és október 11-én, Ny 1910. 1550., 1552. és Gyulai Szilágyi Sándorhoz 1851–52-ben, OSZK, kiadatlanok.

⁷ Pákhhoz 1851. október 24-én, Ny 1911. 73.

⁸ Szilágyihoz 1851. június 8-án, OSZK, kiadatlan.

számára ígért H és G-betűs címszavakat május 24-én például azért nem tudta Pákhnak elküldeni, mert „ládák még nem érkeztek meg” — azaz: még el sem kezdte kidolgozásukat.⁹ Magyar irodalomtörténeti áttekintésével — ugyanoda ígerte — július 8-án még „nehezen haladt”, augusztus 2-ra pedig zsákutcába került. Sebtyiben meg is üzentte Pákhnak: ne számíton rá.¹⁰ Decemberben mégis úgy nyilatkozott, hogy megírná. Eszerint a reformációig, ahol „a nemzeti irodalom kezdődik, csak egy rövid, általános átnézetet” tenne, majd „Zrinyit, Pázmányt sat. kiemelve, a deák és francia iskolákon hosszasan mulatva, s ez időszakot jellemző eszméket fejtegetve” Kazinczy munkásságára térne és az ezt követő időszakot egészen koráig „terjedelmesebben” adná, míg végre rajzolná „azon irányt, hová a jelen törekszik”.¹¹ Ezt az ígérte sem tartotta meg.

Mindezekkel majdnem egyidejűleg a komolytalan Szilágyi Sándor lapalapító kísérleteivel hitegette, verseket és novellákat kért tőle, Pákh és Lévy pedig hol azon voltak, hogy visszahívják Pestre, hol meg figyelmeztették: miért nem jó egyik-másik írása, miért akar továbbra is Szilágyi Sándornak dolgozni stb.¹²

Pákh mozgékonyabb volt, mint Lévy és egy levelével már „várta” Gyulait, mikor az Gernyeszre utaztában Marosvásárhelyen ment keresztül. „Én kiolvastam Ön soraiból, s már régen Ön sorai előtt a lényegét” — írta Pákh, majd rátért sietősen fogalmazott levelének igazi céljára; magyarázni kezdte, hogy miért írt ellen-bírálatot Gyulai *Viola* című recenziójára.¹³ Önigazolól sorai szerint mindössze megmagyarázni akarta; a gyengébb vagy vitatható műveket nem szabad olyan nagy hangon kárhozatni, mely sem az irodalom adott fejlettségével, sem az adott mű esetleges erőnyeivel nincs arányban.

Pákh már kiismerte Gyulai lobbanékony természetét, ezért tapintatosan figyelmeztette: „Valahogy Ön elleni polemianak ne vegye a dolgot... Egyfelől a felelőtlen, sallangteljes bámulás, másrészt a kíméletlen pálcátörés. *A józan nézeteknek nincs iránya.*” (Célzása telibe talált: Gyulai épp úgy abszolútizálta Szigeti József népszínművének hibáit, ahogyan egyébként igen helyesen, az irodalom egésze elé tűzendő követelményeket.)

Valóban úgy tűnik, hogy Gyulai nem akarta észrevenni: a *Viola* cseppet sem rosszabb mű, mint a korabeli vaudevillek, és possek nagy átlaga, hogy Szigeti stereotip jellemei nemcsak a téma magyar specialitásából következnek, hanem magából a műfajból is. Emellett bírálatának gondolati felépítése is rossz volt. Sejtethető szándéka: a műköltészetnek a népiből kell megfrissülnie, — azaz: „A népszínműtől kezdetben reméltük, hogy a népelet dramatizálása, a humoros kedély alapján a nemzeti dráma ékkövét teremti meg, éppen mint a népdalok Petőfi és Arany megjelenésével oly fényesen kifejlett nemzeti líránknak” — csak a valóságtól elvonatkoztatva helytálló, mivel Petőfi és Arany esetében a népi szemlélet és népi költészet a tudatos műköltői elem közbeiktatásával emelkedett magasabb szintre, a népszínmű pedig, mint önmagában is műköltői produktum — csak műköltői műnemként hathatott volna a „nemzeti drámára”.

Bizonyosnak látszik, hogy még nem megállapodott egyéniség. Ez év tavaszán ugyanis nemcsak a *Violáról*, hanem Sükei *Hulló csillagok* c. verseskötetéről is felemás értékű bírálatot írt.¹⁴ Újabb melléfogása nemcsak felkészületlenségének tulajdonítható; létrejöttében más tényezőknél is szerepe volt.

⁹ Pákhhoz 1851. május 24-én, Ny 1911. 729.

¹⁰ Pákhhoz 1851. július 8-án, augusztus 2-án és szeptember 28-án, Ny 1911. 730. és 732.

¹¹ Pákhhoz 1851. december 18-án, Ny 1911. 738.

¹² Szilágyi elvesztett leveleinek tartalmára Gyulai 1851. június 7-i, július 3-i és 22-i, valamint augusztus 20-i válaszeveleiből következtethetünk. OSZK, kiadatlanok. — Pákh Gyulaihoz 1851. május 11-én, július 6-án és október 11-én; Ny 1910. 1548., 1550. és 1552. — Lévy József Gyulaihoz 1851. július 3-án, augusztus 8-án, szeptember 6-án és 28-án; DRTK (Debreceni Ref. Teol. Ktára), kiadatlanok.

¹³ Pákh levele 1851. május 11-én kelt (Ny 1910. 1548.), cikke pedig: *Még egy-két szó Violáról*, PN 1851. május 10-én és 12-én. — Gyulai bírálatá ui. jelent meg, 1851. április 17-én, *Viola* címen, név nélkül. Szerzőségére: levele Pákhhoz 1851. május 11-én, Ny 1911. 727.

¹⁴ Pákhhoz írott 1851. május 24-i levele szerint (Ny 1911. 729.) Sükei-bírálatá már kész van. Posthumus kiadása Papp Ferenc gondozásában, *Gyulai Pálnak Sükei Károly költeményeiről írt kiadatlan bírálatá*, ItK 1934. 69–72.

Sükei Károlyt 1851. elején a kezdeti próbálkozásaira még itt-amott jellemző egyéni teremtő ereje végérvényesen cserben hagyta; mindössze formakésztségével keltett feltűnést. Hozzávetőleges sikerét is inkább utánérző képességének köszönhette, aminek viszont megfigyelőképességében rejtett az oka, abban, hogy már kora ifjúságától kezdve teoretikus érdeklődésű, esztéta-egyéniség volt. Ha vérba nem kárhoztatja a helyét sohasem találó egzaltált-ságra, talán jelentős kritikussá fejlődött volna; egyik 1853-as, Ludwig Börne hatására visszavezethető és Gyulaira is hatott bírálata ezt engedi feltételeznünk.¹⁵

A *Hulló csillagok*-ja nem tartozott jobb művei közé. Ez a sovány kötetkére terjedő verskoszorú közönségesen véve egyházi szerelmi sopánkodás. Úgy tűnik, hogy a szívügyeivel továbbra is küzködő Gyulaira nagymértékben ez hatott Sükei gögicseléséből. Most ugyanis, amikor oly közel volt Dészhez, ha ifjúkori szerelmére, Pataky Emiliára gondolt, nehezen tudott érzelmeinek parancsolni. Úgy viselkedett, mint holmi késő-romantikába oltott szentimentális regényfigura, aki csak azért szomjúhozza a szerelmet, hogy kellő alkalma legyen szenvednie és sopánkodnia.

Indulatainak hullámozása már Erdélybe készülődésekor elkezdődött, bár rezignációba fojtott kínlódása csak 1851. őszén mutatkozott meg leplezetlenül, amikor Teleki Domokos kíséretében Désen járt és utoljára találkozott esküvőjére készülő „kedvesével”. Vallomása szerint: „Egy fél óráig voltam vele együtt, majdnem egyedül. Nem szóltunk mi szerelemről, bánatról, mégis elfogult valék s éreztem mindazt, mit csak titkolt és néma szerelmem érezhet, midőn már nem tűrheti láncát. Ő értett engem, s annyi bensőséggel szolt hozzám, oly finom tapintattal vezette a beszéd fonalát, mintha mondta volna: te szeretsz, jól tudom, te szenvedsz, én enyhet nyújtok. Másnap egy szalagot ejtett le . . . Tárcaimban van az most is, híven őrzöm, mint a perc emlékét lelkemben.”¹⁶

Érzelmei egyaránt kivetítődnek a múltba és a jövőbe; glosszázzák a Sükei-értékelése mögött meghúzódó személyes élményt, megértő szívfájdalmát, mely egyben elfogulttá tette ifjúkori barátja versei iránt és fokozni tudta kritikus dühét. „E füzetke kedves tüne-mény — írja — s körülményeink közt, midőn egy vad csorda barbarismusa fenyegeti költészetünk, kétszerte megérdemli, hogy ismerjék és olvassák.” Senkit sem győzött meg igazáról. Lévay tüstént meg is írta neki, hogy kézírata Csengeryéktől — nota bene Vahot Imréig! — senkinek sem tetszik, hiszen „Szépen verselni, líránknak meglehetősen kifejlett volta miatt ide-stova nem lesz nagy mesterség . . . S minek örülünk a magyar költészet népies alapon kezdett új, nemzeti irányának, ha az elfeledett nyavalygás cifra töredékhangjait újra üdvözljük?”¹⁷ Joggal leckéztette barátját. Nem elfelejtendő: Gyulai formszegény költő volt, legtöbb versét kínlódvá tördelte sorokba. Volt úgy, hogy Lévaytól kért versképleteket, hogy költeni tudjon!¹⁸

Pesthez fűződő kapcsolataiban azonban másirányú tétovásága és elbizonytalanodása is megmutatkozik.

Ha nem akart kiszorulni az irodalmi életből, azoknak kellett dolgoznia, akikkel nagyjában egyetértett, és akik jó szívvel fogadták. Lehetőségeinek egyik véglete Nagy Ignác — Lévaytól utóbb „kloakának” nevezett Hölgyfutárja volt, a másik pedig a szemforgató üzlet-ember Vahot, és a pénzért sokakkal cimboráló Jókaitól szerkesztett Remény; a közbülső

¹⁵ Bírálata *Kritika és művészet* címen jelent meg a Szépirodalmi Lapok 1853. évfolyamában. — Lásd: Törő Györgyi *A szépirodalmi Lapok*, IT 1958. 426.

¹⁶ Gyulai kézirat vázlatkönyve (OSZK Quart. Hung. 1988.) alapján. Részben kiadva: Papp Ferenc *Gyulai Pál*. Bpest, 1935. 233. Gyulai és Pataky Emília „kapcsolatának” utolsó szakaszára Gy. vázlatkönyvének *Alapgondotatok* c. fejezete ad fogódzót. Itt olvasható: „Nem tudom kimondani Ugy fáj, úgy fáj valami”. „Miért kelle téged látnom, : Oly boldog voltam, feledtem már a múlt emlékeit. Miért szeretlek újra? Hagyj el engem szerelem. Ha téged nem szeretnék, mily boldog volnék, ha téged nem szeretnék, mégis mily boldogt ulan lennék” — és: „Miért lángolsz szív ádáz gyűlöletben? — — — — Csillapulj le szívem lázadt vére Minden kincséd örvényekre jut: A gyűlölet sötét bűnök bére: S átkozódní minden gyáva tud.” — Továbbá: *Emlékkönyve és Esküvő előtt c. versei, Költeményei*, Bpest, 1904. 93. és 94.

¹⁷ Lévay Gyulaihoz 1851. július 3-án, DRTK, kiadatlan.

¹⁸ Gyulai kéréséről Lévay válaszleveléből (1852. március 17., DRTK, kiadatlan) tudunk.

„légüres teret” viszont Szilágyi Sándor mindegyre vakmerőbb, hovatovább semmi reményre sem jogosító lapkísérleteivel próbálta kitölteni.¹⁹

Így adódott, hogy Gyulai Gernyeszegen tartózkodása elején épp úgy elkötelezte magát Szilágyinak — ki már újból szerkesztőnek álmolta magát —, mint Pákh Albert Újabbkori Ismeretek Tárának. Hogy ennek mit ígért és küldött, láttuk, s hogy annak mikkel akart szolgálni, arra későbbi leveleiből lehet következtetni. Az egyik szerint: novellát, verset, utirajzot és humoreszket, — mindent, amikor már látta, hogy „nagyobb munkáiból” Gernyeszegen semmi sem lesz.²⁰ Téma-feljegyzései arról tanúskodnak, hogy közvetlen környezetét foglalkoztatta, például: „Egy nevelő körülményei egy úri háznál” [5], „A grófné az asztalnál szemével kormányozza férjét és gyermekeit” [5], „Egy inas számokról álmodik, s mindegyre lottérián játszik, hogy naponta kétszer ehessen tésztát” [5], „Főrangú nő befűzi gyermekeit éjszakára. A dajka sajnálatból kioldja. Ezt megtudván, ezentúl mindég lepecsételik éjszakára a fűzőt” [7], „Egy főrangú hölgy levelei fiához: atyád nagyon beteg = ne végy zöld nyakendőt, csak kéket” [7] stb. Vagy: „Útleírás Tordától Büdöshegyig” [3], „Görgény és Szászrégen rövid leírása” [32], „Kolozsvári kávéház” [5], „Kisvárosi bál: látszólagos humor, mérsékelt elegancia, humoros helyzetek” [7]. Néha a keményzsigmondi tragikum irányában is tapogatott: „Az ifjú mire visszajön, kedvesét nem találja szépnek. Küzdelme becsülete és igérete között” [6]. Más alkalommal viszont némi cinizmussal vetette papírra gondolatait: „Hume azt tartja, hogy egy jó vigjáték tartósabb hatású, mint egy filozófiai rendszer” [30].²¹

E témák kidolgozásában nagy elfoglaltsága és ezek egyéniségével ellentétes sokfélesége gátolhatták meg; Szilágyi Sándorhoz fűződő kapcsolatainak átgondolására pedig a Pestről, főleg Pákh Alberttől érkező levelek. Ami hármójuk kapcsolatát illeti: sajátosan 1851-es, Gyulaira és a korviszonyokra egyaránt jellemző kérdéscsoportról kezdtek vitatkozni.

Gyulai ugyanis szükségből fanyalodott Szilágyi támogatására, mivel Nagy Ignáccal haragban volt, Vahottal pedig előttünk ismeretlen körülmények között összekülönbözött. A Remény nyílt postája mindössze egy alkalommal üzenté „Gernyeszegré”, „Gy.” [Pálnak], hogy „B. [érczy] Károlyhoz küldött művedet utólagos jóváhagyásod reményében közölni fogjuk”, majd ugyanitt, a VI. számban közzé is tették *Bujdosó* (gyűjteményes kiadásokban *A bujdosó*) c. versét, azután elfelejtkeztek egymásról.²² Valamivel később Vahot még a Remény tiszteletpéldányát is megvonta Gyulaitól.²³ Nagyjában ekkor ért a hír Gernyeszegré: Szilágyi Sándor júliustól kezdve szépirodalmi hetilapot fog szerkeszteni Pesti Füzetek címen.²⁴

A nyomorúságos irodalmi viszonyokra igen jellemző, hogy Kazinczy Gáborhoz és Szemere Miklóshoz hasonlóan, a Szilágyi-féle irodalmat „kóficnak” nevező Erdélyi János is a Pesti Füzetekhez szegődött. ⁵ Tette pedig ezt bizonyára azért, hogy barátaival együtt, a lapot és szerkesztőjét megpróbálja felhasználni Nagy Ignác elvtelen szerkesztői gyakorlata és Vahot bundagalléros magyarkodása ellen. De törekvésük kudarcos véget ért: a Pesti Füzeteket olyan gyorsan betiltották, hogy a már kinyomatott első szám terjesztésére sem kerülhetett sor.

¹⁹ A Hölygfutárra: Lévay Gyulaihoz 1852. április 29-én, DRTK, kiadatlan. — Szilágyi Sándor vállalkozására: Gyulai Szilágyihoz 1851. június 8-án, július 3-án; Lévay Gyulaihoz 1851. július 3-án. OSZK és DRTK, kiadatlanok.

²⁰ Levele Szilágyi Sándorhoz 1851. június 8-án, OSZK, kiadatlan.

²¹ Gy. említett vázlatkönyvének datálása mindmáig vitatott. Első ismertetője, Vértessy Jenő (IT 1912. 1–2. sz.) keletkezését 1850–60-ra teszi. Papp Ferenc szerint (im. 233.): „Minthogy . . . a jegyzőkönyv egyik adata 1847-ből származik, a legelőbb bejegyzésre pedig a gernyeszegi évek nyomták rá szellemi bélyegüket, Gyulai bejegyzéseinek ideje 1847-től az 1852. év végéig terjedhet.” Papp Ferenc csak az alsó határ (1847) megítélésében téved, Gy. bejegyzése ugyanis az Erd. Híradó 1847-es évfolyamának *utólagos* felhasználásáról tanúskodik, így a vázlatkönyv keletkezését 1850/51–52-re tehetjük. A []-be tett számok a vázlatkönyv lapoldalaira utalnak.

²² Gy. Gernyeszegről, Bérczyhez írott levelei elvesztek. Tartalmukra ezt 1851. július 26-i és 1852. március 9-i válaszlevelekből következtethetünk, OSZK, kiadatlanok.

²³ Levele Szilágyi Sándorhoz 1851. június 22-én, OSZK, kiadatlan.

²⁴ Erre Gy. 1851. június 22-i és augusztus 20-i, Szilágyihoz írott leveleiből lehet következtetni, OSZK kiadatlanok.

²⁵ Kazinczy G., Erdélyi és Szemere Nyílt levél a Pesti füzetek szerkesztőjéhez, *Pest, június*, — *A sors árvái és Kandallómnád* c. írásaikkal szerepeltek a Pesti Füzetek I. sz-ban.

²⁶ A Pesti Füzetek I. száma a Bpesti Egyetemi Ktár ritkaságyűjteményében található (RA. Hung 36–37. sz.). E példány utólagosan felragasztott címlapján Szilágyi S. tintaíráásával olvasható: „Hetilap, 1-ső

Szilágyi mindezek ellenére hitegette Gyulait, hogy a lap újbóli kiadásához szükséges koncessziót megszerzi. Gyulai ebben a helyzetben és ígéletben remélt, — mindhiába. Szilágyi vagy álmokat szőtt, vagy füllentett (bizonyítékaink nincsenek), annyi azonban bizonyos; jó előre elhíresztelte, hogy újból szerkesztő lesz, Gyulai pedig az ő segédszerkesztője.²⁷ Pákh ezen a ponton lépett közbe, és ehhez mint tapasztaltabbnak és mint jóbarátnak egyaránt megvolt a joga. Idestova már hónapok óta puhalták egymást.

A jó emberismerő Pákh legfelsőbb gondolatainak fokozatos közlésével közeledett Gyulaihoz, kinek már június előtt megírta: „Máskor majd bővebben közlöm önnek programomat, s akarom hinni, programunkat” majd hirtelenjében lelkét is kitérte: „Annyi szent, hogy nem ér ez a mai világ egy pipa monopóliumot [akkor divatos dohányfajtát]. Változtatni kellene ezen, s pedig minél előbb, mert én ma holnap már tökéletesen elvesztem hitemet.”²⁸ Nem kétséges, hogy Gyulai együttérzően fogadta Pákh vallomását; jómaga is hasonló érzéseiről verselt (lásd: *Erdély határán, Szülőföldemen, Szüreten, Megnyugvás, Oh leány, miért szerettelek* c. költeményeit). Nem egyszer ő is elgondolkozott az eszmék hiábavalóságán; gyakran arra is hajlamos volt, hogy csak önmagának éljen. Voltak napok, amikor szinte sóvárgott Pákh után, hogy „feledve a haza pusztulását, az emberek bolondságait, csalódásaink és tévedéseinket” együtt éljenek mint két száműzött, „a természet- és költészetnek”.²⁹ Máskor viszont kálvinista sorsvállalással ő vigasztalta Pákhot: „Az én költészetem [a költészet ekkor mindenkitől elismert nemzetiségfenntartó tényező] kevesebbet eredményezett, mint az öné, mégis, ha le kellene mondanom róla, minden komédiázás nélkül elszavalnám: tessenetek el, belőlem a jobb rész kihalt.”³⁰ Lélektanilag így vált megalapozottá, hogy Pákh említett közbelépésekor egyetlen nagy akcióval akarta sarokba szorítani Gyulait; már kiismerték egymást.

Csiffincs [Szilágyi Sándor] erősen fújja a markát, s tökéletes nyugalommal biztosítja néhányszor a chinézer ebédlő asztalát — olvassuk Pákh levelében — hogy november vagy decemberre Gyulai itt lesz — szentül mondja, itt lesz; azt ő tudja, akár meg is esküszik. Úgy sejttem, ismét egy lapengedély futtatja a szerencsétlent. S ábrándjainak táborában ott áll ön, mint Csiffincs segédszerkesztője. S ez az, mit én absurdumnak tartok. Ne kívánja elmondanom, hogy miért. Ezt érezni kell minden jóra való embernek. Köpedelem, gyalázat, hogy ezt az embert, mint vezérét az irodalomnak eddig is nemhogy megszenvedték, mert eddig nem sokat lehetett tenni ellene, hogy voltak, s vannak emberek, kik folyvást gyámolítják, kik összecsinálják neki a füzeteket, albumokat s aztán sorba oda állnak az ő neve alá, egy úton-útfélen leköppött, kidobott, kirügött, utált, lenézett, éretlen, szemtelen csiffincs vezérlete alá. Sajnálom ezt a kis figyelmet is, amit e sorokban reá fordíték. De szörnyen érzem, hogy itt az ideje, miképp a magyar irodalom emberei egy kis komoly tekintélyre is szert tegyenek, — különben örökké pataki és kecskeméti diákokból fog állani ez az egész flótás sereg. S tessék eztán közéljük vegyülni, s tessék kívánni, hogy nadrágos embereink nyakra-főre ne rohanjanak az idegen literatusok karjaiba. E téma egyébként bő anyagul szolgálhatna expectoratiokra. *Ennyit figyelmeztetésül.* S még azt, hogy énnekem leghőbb vágyaim egyike önt itt láthatni. Elkövetek mindent . . .³¹

Valóban ezen fáradozott. Annál is inkább, mert Gyulai válasza a „Szilágyi-kérdésben” örömeire szolgálhatott.³² Egyaránt vergődtek, kölcsönösen vigasztalták egymást és ezt Pákh, az erősen érzelmi beállítottságú, nem tudta szó nélkül hagyni.

szám. 1851. július. Szerkeszté Szilágyi Sándor. Elkoboztatott s a folyamodásra nem nyert concessiot. Egyetlen fentmaradt példány.”

²⁷ Pákh Gyulaihoz 1851. október 11-én, Ny 1910. 1552.

²⁸ Gyulaihoz 1851. május 11-én, Ny 1910. 1541.

²⁹ Pákhhoz 1851. május 24-én, Ny 1911. 727.

³⁰ Pákhhoz 1851. július 8-án, Ny 1911. 730.

³¹ Gyulaihoz 1851. október 11-én, Ny 1910. 1552.

³² Mint fentebb és július 6-án, Ny 1910. 1550. — Gyulai válasza: 1851. október 24-én, Ny 1911. 735 – 36.

„Megalapítám a comfort országát — írja egy későbbi levelében — lelkemben és testemben. Leszálltam a pegazusról s felültem egy ló hátára, lehúztam a cothornusokat s közönséges csizmákban járdaltam . . . S íme . . . mire jutottam! Mennyire bukásnak indult egész rendszerem, országom, világom!³³ *Ön által, Ön levelei által!* Itt ülök, mit nem tevék évek óta, az éjjelnek óráiban, rágom a tollat és magamat és tűnődöm és töprenkedem és kapkodok és akarnék és vágyakoznám — és pofákat vágok, nagyokat és hosszúakat, a Királyhágót is áthágandókat! — Meg vagyok rontva! — *Értse meg a többit.* Jó éjszakát!”³⁴

Talán maga sem tudta, hogy mennyire segítségére volt Gyulainak, ki észrevehette: nem egyedül töpreng, s hogy vannak elvarázsolhatóak akiknek hasznára lehet. Egyelőre azonban — oka ismeretlen — az év végével levelezésük is megszakadt. Pákh Pesten maradt továbbra is szerkesztgette az Újabbkori Ismeretek Tárát, Gyulai pedig Gernyeszegen, 1852. októberéig, — változatlanul grófi szolgálatban.

*

Az európai politika válságát betetőző 1851-i december csak rosszat hozott a magyarságnak, Erdélyben különösen. Bonaparte Lajos államcsínyének hírére összeült az osztrák államtanács és két nap múlva meghirdette Ferenc József „új alapelveit” a császárság berendezéséről, majd közzétette azt a legfelsőbb kéziratot, amely még az 1849. március 4-i oktrojált alkotmány „vívmányait” is megsemmisítette. Pár napon belül megkezdtek Erdélyben a Gál—Makk-féle összeesküvés felgöngyölítését, majd 1852. januárjától százanként fogták össze az embereket „hazaárulás” és „felségsértés” címén; a 10—20 éves várbörtön-büntetések közönségesnek számítottak és lassan megszokottá vált, ha valakit kötéláltali halálra ítélték. Ekkor tartóztatták le Andrásy Raphael marosvásárhelyi ferences gvardiánt is, Gyulai ismerősét.³⁵

Erdélyben már számoltak a várható tragikus fejleményekkel, Magyarországon nem; itt váratlan csapásként fogadták a szerencsétlenül végződött konspiráció hírére.³⁶ Az emigráns politika hívei kétségbeestek, a kiegyenlítés szorgalmazói pedig rájöttek, hogy félniük kell az oimüti alkotmánylevélért cserébe kapott „jogoktól”. Kemény Zsigmond is, ki 1851. május 6-án még arról cikkezett a Pesti Naplóban, hogy az abszolutizmusnak nincs és nem is lehet jövője, s hogy az olyan rém, melytől legfeljebb a gyermek ijedhet meg, most elrémult és mélyen hallgatott.³⁷

A váratlan események szociális és lélektani közvetítők útján tovább gyöngítették az egyes pesti írói csoportok összetartó erejét. A legrosszabb helyzetben a „fiatal irodalom” képviselői voltak; táboruk az 1850-es állapotokhoz képest is tovább differenciálódott. Hovatovább senki sem számított tekintélynek, a józan, irodalmi szempontú nézeteknek nem volt kellő iránya. Lévy, aki általában nagy előszeretettel választotta a jogos zsémbelődést a célra vezetőbb közbeavatkozás helyett, pontosan látta a hibák főforrását: „nincs közöttünk egyetértés; csipjük, marjuk egymást, szemben sokszor, hátmögött mindég. Jelenleg a fiatal irodalom egy részének napi tárgya kávéházakban, korcsmákban, úton-útfélen piszkolódni, káromkodni, pörösködni a kritika ellen.”³⁸ A folyóiratok és zsebkönyvek helyzete aggasztó volt. Szilágyi Sándor *Nagyenyedí albuma* és Vahot *Losonczy Phönixe* (az egyéb, alkalmi antológiákat

³³ Pákh ugyanis a szabadságharc bukása után végleg háta akart fordítani mindennemű írói, irodalmi vállalkozásnak.

³⁴ Gyulaihoz 1851. október 11-én, Ny 1910. 1552.

³⁵ Deák Farkas *Fogságom története* c. könyve (Pest 1869. 1—11.) alapján.

³⁶ A magyarországitól eltérő erdélyi közhangulatról a fenti könyvben olvasható: „A nép 1851 végén azt suttgotta, hogy 1852. január 1-én egyszerre fog kitörni Párizsban, Bécsben, Pesten, Kolozsvárt, Lembergben, Berlinben” — ti. a forradalom. „E híreket ál-emissariusok és agents-provocatour-ök szélfében-hosszában beszéltek s utoljára a jámbor székely is hitte . . . minden látható ember, asszony, leány és gyermek a láthatatlan kormányról beszélt” — im. 11.

³⁷ Kemény eme véleménye már 1851-es cikkeiből is kiolvasható.

³⁸ Gyulaihoz 1852. március 17-én, DRTK, kiadatlan. Vahot Imre április 25-én hasonló értelemben ír Gyulainak; OSZK, kiadatlan.

a megkívánható színvonal hiánya miatt nem vehetjük figyelembe) és mindössze a *Hölgyfutár* képviselte az irodalmat, — 1852 februárjától Gyulai ezt sem kapta kézhez; a Vahot—Jókai-féle *Remény* időközben megszűnt.³⁹ A nemesebb szándékú írók egyedüli reménye Szilágyi Virgil volt, a Pesti Napló eddigi külügyi munkatársa, aki 1852 januárjában váratlanul engedélyt kapott az *Értesítő* című közgazdasági, tudományos és szépirodalmi hetilap kiadására.

Sokan még a lap első számának megjelenése előtt az állandó munkatársak sorába léptek, közöttük: Arany János, Bánffy Simon, Czuczor Gergely, Erdélyi János, Fáy András, Fényes Elek, Gyulai Pál, Hetényi János, Hunfalvy Pál, Kazinczy Gábor, Kemény Zsigmond, Kőváry László, Lévy József, Lónyi Menyhért, Nendtvich Károly, Pákh Albert, Reguly Antal, Székely József [a tájköltő] és Szontagh Gusztáv.

Szilágyi Virgil, Táncsics Mihály későbbi, legendás hírvédőügyszéke, irodalmiak tekintetében inkább ösztönös, mintsem kiművelt szerkesztő volt. Egyes munkatársainak megválogatásával: Hetényi Jánossal, ki Széchenyi bölcséleti elveit népszerűsítette, Nendtvich Károssal, ki természettudományi cikkeiben Comte követőjének mutatkozott és Szontagh Gusztávval, ki ekkor már nagy szorgalommal írta *A magyar egyezményes filozófiát* (elkészült vele 1855-re) — Keményhez és Csengeryhez hasonlóan különböző bölcséleti áramlatokhoz közeledett beállt a kompillátorok sorába; védekezni próbált az ideiglenesen tért hódító agnoszticizmus kísértései ellen. Jólélre meghírdette: minden kornak megvan a maga „szellemiránya”, az emberiségnek mindekor van „bizonyos hite” és ez újabban az ún. „bölcséleti irányzatban” ölt testet; ezen pedig azt érti, hogy más nemzetekhez hasonlóan, a magyarban is, legyőzhetetlen vágy él a lehetőségek szerinti legnagyobb anyagi és szellemi jólét megszerzésére.⁴⁰

Elméletének mélyén Jeremy Bentham Magyarországon már több mint húsz éve ismert gondolatai húzódnak; etekintetben leginkább a *Plan of parliamentary reform*-ra és a *Radical reform bill*-re gondolhatunk. Csakhogy ameddig Bentham utilitarius államelmélete — főleg a korabeli amerikai tapasztalatok alapján — feltételezi a „tisza demokratizmust” és az „individualizmust”, addig Szilágyinak az önálló magyar államiság hiányával és a leverett forradalom utáni magyar társadalom antagonizmusával kellett számolnia; azzal, hogy az anyagi és szellemi jólétre vezető eszközök megválasztása „roppant nehéz” — különösen ha figyelembe vesszük, hogy a megfelelő politikai intézmények, ha egyáltalán vannak ilyenek — a fejlődés biztosítására, „önmagukban nem elegendők.” Programja szükségképpen így sekélyesült pszeudo-utilitarizmusba; elérendőnek mindössze a „műveltség és jólét” fikcióját egyenlő célját jelölte meg. Gondolatainak így is megvolt az a haszna, hogy felhívta az olvasók figyelmét az európai látókör fontosságára és hiányára.

Irodalmi vonatkozásokban hasonló szándék vezette. Elve: „Irodalmunk és művészetünk minden ága csonka . . . törpe marad mindaddig . . . míg a külföldi irodalom alaposabb megismerése által ki nem emelkedünk . . . látókörünk korlátozottságából.”⁴¹ Erdélyi János — hasonlóképpen az *Értesítő*ben — ugyanezt a nézetet képviselte, Gyulai pedig bizonyára őtöle kölcsönözte ezt és igyekezett bele illeszteni alakulóban levő esztétikai rendszerébe.⁴² A hatás kellő időpontban érte: végre egy „nagyobb” munkába fogott, feltehetően Lévy József közvetítésével ekkortájt vállalta el Bajza József összegyűjtött munkáinak bírálatát.⁴³

Vállalkozása bizvást fejlődése határkövének tekinthető. Eddigi kritikusi jellemvonásaihoz: fel-felfortyanó dühéhez, érzelmekkel alig számoló tízes irodalomszeretetéhez (lásd 1850-

³⁹ Gyulai és a *Hölgyfutár* viszonyára lásd: leveleit Szilágyi Sándorhoz 1851. június 22-én és 1852. február 8-án, OSZK, kiadatlanok.

⁴⁰ Lásd az *Értesítő Egy-két szó bevezetésül* c. programcikkét (1852. február 3. — a tartalomjegyzék szerint Szilágyi Virgil írta).

⁴¹ Uo.

⁴² E. P. [Ember Pál – Erdélyi János] *Irodalmi levelek II. rész*, *Értesítő*, 1852. február 24.

⁴³ Bírálatát *Bajza összegyűjtött munkái* címen jelent meg az *Értesítő* 1852. május 1-i és a Budapesti Visszhang 1852. május 9-i számaiban. Lévy szerepére: örömmel értesültem Lévyától, hogy Ön egy Bajza-bírálaton dolgozik, (Szilágyi Virgil Gyulaihoz, 1852. február 12-én, OSZK, kiadatlan).

ből a *Szerelmehangok*-at, *A Hölgyfutár poétái*-t, válaszát Nagy Ignácnak) most idomul műhelytanulmányaira alapozott céhbéli hangja. Kiállításának célja: az irodalmi népiességet átmenteni a múltból a jelenbe, elkülöníteni mind a megelőző nemzedék konzervatívabb irodalom-felfogásától, mindpedig ennek a jelenben mutatkozó fattyúhajtásaitól és legjobb képviselőit az európaiság igényére biztatni.

A megelőző nemzedék irodalom-felfogásától való elkülönülési szándéka régebbi keletű. Idézett szándéka: „rajzolnám azon irányt, hova a jelen törekszik” itt, Bajza-bírálatában realizálódik.

Horváth János figyelmeztet rá, hogy az effajta törekvés — kiváltképpen azért, mert egyidejűleg a nemzeti szellem megnyilatkozását keresi a múltban — Toldy Ferenc módszerével azonosítható.⁴⁴ De Gyulai Toldynak csak módszerét követi; amaz Vörösmarty-centrikusan vizsgálja az előzményeket, ő viszont a Petőfi—Arany-iskolából nőtt népnemzetiség érdekében rendszerezi a múltat. Gondolatkörének gyökerei valahová oda nyúlnak vissza, ahol Lévy és ő, egymástól függetlenül is, „fiatal irodalomnak”, „fiatal Magyarországnak” nevezték a maguk — kezdetben Szilágyi Sándor vállalkozásai köré csoportosult — szűkebb táborát; azokra az intelmekre, melyekkel Lévy a hozzájuk hasonló fiatalokat Arany János megbecsülésére buzdította; *Erdélyi úti benyomásai*-nak Arannyal foglalkozó részleteire; az általa oly nagyra tartott Kemény Zsigmond Arany iránt már ekkor megmutatkozott rokonszenvére és így tovább.⁴⁵

Bírálata irodalomtörténeti felkészültséggel teszi mérlegre Bajza lezártnak tartott életművét; helyesen állapítja meg, hogy annak legnagyobb értékei az *Auróra*, a Kritikai Lapok és az Athenæum elvszerű, szigorú szerkesztésében keresendők. Bajzát nem tartja ugyan magyar Lessingnek, mint egyik-másik korabeli méltatója, annyit azonban megállapít: legnagyobb kritikuskunk volt, még akkor is, ha munkássága „inkább tagadólagos” volt mintsem „tényleges”, művei pedig (főleg Az epigramma teóriája és A regényköltészetéről című) jobbára „viszonylagos értékűek”. A bírálat legnagyobb érdeme nem is az ilyen megjegyzésekben rejlik — ámbár a nemzedékváltás tekintetében ezeknek is nagy jelentősége van —, hanem a Bajza költészetéről és prózájáról írott részletekben.

Amit ebben dicsér: a Kölcseynél ugyancsak meglévő mély és önálló gondolatokat, a szép írásmódot, „mi szintén nagy dolog, mert az esztétikát éreztetni is szükség, s ide művészet kell, mihez tudósaink keveset értenek” — jómaga is megvalósítja. Mondatai kimértek, logikai és hangulati felépítésük a keserű egyszerűség hatását keltik. Tanácsait bizonyára személyes tapasztalatok alapján adja: le kell hajolni a nép élő nyelvéhez, tanulmányozni kell a nyelvszokásokat, függetlenül és szabad alkotó módjára; a többi a tehetség és az egyéni ízlés dolga. Ami viszont Bajza költészetét illeti (versírogató létére nézeteit szinte mind ide súríti), bővebb és tárgyyszerűbb tanácsokkal, megjegyzésekkel szolgál. Bevezetőül in medias res megállapítja, hogy Bajza verseinek aligha van közülük az általa helyesnek tartott irányzathoz. Szemére veti az elhallgatott költőnek, hogy példaképeitől, Goethetől és főleg Ludwig Uhlandtól a legfontosabbat, a nemzeti elem alkalmazását soha sem tanulta meg, költeményeinek ezért látja a legfőbb érdemét a formai műgondban, a dalszerűségben általában és a remiszcentiában. Szempontjai kétségtelenül jelené, azé a nemzeti irodalomé, mely népi eredetűnek tartja magát; Bajza korának és az azt megelőző évtizedek költőit, a közelmúlt korszak költészet-történeti főirányát is erről a nézőpontról ítéli meg: „Lerontattak az idegen istenek oltárai, melyek a görög és rómaiakét foglalták el (Bajzát is ide, a klasszicista költői iskola rombolói közé sorolja) áldozni kezdtünk a magyarok istenének, hitágazatunkká lőn: költészetünknek önmagából a *népnemzeti elem* alapján kell kifejlődni, hogy mint magyar emelkedhessék az európai színvonalig.” Jól jegyezzük meg: bírálatban először itt írja le a „népnemzeti” szót,

⁴⁴ Horváth János *Tanulmányok*, Bpest 1956. 8–9.

⁴⁵ Lásd Lévy Gyulaihoz 1851. július 3-án és 15-én; Gyulai Szász Károly püspökhöz 1850/51-ben, OSZK, kiadatlanok.

bár magát a fogalmat hallhatta, olvashatta eddig is, többek között Lévaytól, aki annak legelső, tudatos hangoztatói közé tartozik. Szavaiban egy új ízlésforma, egy új nemzedék öntudata cseng: „szakasztottunk a múlttal, mert ez irány a népnemzeti esztétikai, sőt philológiai elvekben is éles ellentétben áll a régi irodalommal.” Tanárként oktat (tekintettel az irodalomelméletben uralkodó zűrzavarra, nem alaptalanul), megmagyarázza: mit ért a népnemzetin, mely összetételnek egyik tagja, „a népi elem csak alap”, mégpedig „oly sok, hogy minden lehet belőle”. Mindenekfölött tévednek ugyanis azok, kik a népi elvből, „melynek széles körben uralkodó s éltető eszmének kellene lennie, valami szűk modort húznak húznának ki” — mint Vas Gereben teszi, aki csak „komédiázik a népivel”. Ennek ellensúlyozására ajánlja, hogy költészetünk emelkedjék az európai színvonalig, s „foglalja el helyét nem mint népköltészet, hanem mint egy nagy nemzet költészete”, aminek viszont előfeltétele: „legyünk inkább magyarok s kevésbé magyarok, mint eddig.”

Ugyan oda suhintott, ahová Arany János, aki a „kipusztult céhesek” örökébe tört epigonokat ostromozta, majd Lisznai Kálmánnak több, ezekben a hónapokban megjelent, részben gügyögő, részben hangutánzó versét gúnyolta, különösen a *Nyári éj* címűt.⁴⁶ Egymást kiegészítő magatartásuk a közeli jövőt: barátságukat és közös harcaikat vetíti előre; nyitányként előlegezi Gyulai hasonló gondolatait, kezdve a *Pünkösdi napján* c. elmékedésében foglaltaktól (1853) a 60-as évek elején írott nagy bírálatokig, melyekkel egyaránt a „sajátos magyar” jelenségek ellen harcolt. Már itt meghirdeti utóbb egyik legtöbbet ismételt gondolatát: „A szép törvényei mindenütt ugyan azok, de nem a szellem, mi azoknak hangot ad.”⁴⁷ Megjegyzése kétségtelenül az objektív idealisták táborához láncolja és távolról sem váratlanul. Viola-bírálatának egyik gondolata: „az emberi szív — ez a költészet örök forrása — jó és rossz szenvedélyeivel, a magyar erényeivel, bűneivel” — pontosan körvonalazza, hogy mit ért „a szép törvényeit” meghatározó irodalom „forrásain”.⁴⁸

Nem szorul bizonyításra, hogy utóbbi gondolatának romantikus alapelve miképpen függ össze az emberi 'szív alapjaiban nemes indulataival' — az erény és igazság 'egyetemes-emberi sóvárgásával' és a mindkettőre alapozott költői igazságszolgáltatással.⁴⁹ Ezekre az összefüggésekre már *Fanni* című, 1851-es novellája is figyelmeztet. Éppen ezért, ha korainak tűnik is, utalnunk kell rá: 1851/52. tájáról vezetnek az egyelőre még gyér, talán csak helyelközzel kitapintható szálak a későbbi realizmus-viták felé, amikor Balzac helyett majd Thackerayt és Dickenst fogja választani.

*

Csak sajnálni lehet, hogy e biztató kezdet után ideiglenesen abba hagyta elméleti munkásságát. Ameddig ugyanis Bajza-cikkének második részén dolgozott (1852. április közepe táján), az Értesítő csődöt jelentett, majd híre járt, hogy új programmal és megváltozott tartalommal Budapesti Visszhang címen fog feltámadni. Az Értesítőt közönségünk részvétlensége ölte meg; messze volt még az idő, amikor tökéletesebb utódjára, a Budapesti Szemlére már legalább 500 előfizetőt lehetett felhajtani! A nagyobb baj azonban onnan adódott, hogy a Budapesti Visszhang még tisztázandó körülmények között Szilágyi Sándor, a többszörösen

⁴⁶ Lásd Arany János ŐM VI. köt., Bpest 1952. 21. és 219–20.

⁴⁷ Említett írása eredetileg a Szépirodalmi Lapok 1853. 40. sz.-ban jelent meg -g. jeggyel. — A tőle idézett tétel rokonítható Kemény Zsigmondéval „Az erkölcs alapeszméi, a bűn- és erényről általánosabb fogalmak, majd minden korban s majd minden társadalomban ugyanazok. Vannak, meg kell vallani, e tekintetben is némi kivételek . . .” — (ŐM X. kötet, Bpest. 1906. 270. és köv. lapok), melyről kimutatható, hogy nagyenyedi genezisű és Kőteles Sámuel *Az erkölcsi filozófia eleje* (Marosvásárhely 1817.) c. könyvére vezethető vissza.

⁴⁸ Viola, PN 1851. április 17-én.

⁴⁹ Idézhetnők akár 1873-as, az *Újabb magyar regényekre* c. írását is: „Vajon az esztétikának nem ugyan-az-e forrása, ami a költészetnek: a természet és az emberi szív? Nem innen meríti-e az esztétikus elveit, törvényeit, a költő pedig lelkesülését és erejét? Minden, ami ezzel ellenkezik, oly kevésbé esztétikai törvény, mint költői szépség. S ha a költő indokokat használ, melyek nem természetesek, összeütközéseket, katasztrófákat, melyek nem keltenek tragikai részvétet, ki a hibás az esztétika-e, mely semmi önkényt nem kíván a költőtől, vagy a költő, aki önkényesen oly eszközöket használ, amelyekkel nem érhetni célt?” (*Bírálatok*, Bpest, 1911. 122.).

megbukott, kétbalkezes szerkesztő irányítása alá került; Szilágyi Virgil, a valódi szerkesztő, rendszerint csak bosszankodott névrokona tevékenysége miatt.⁵⁰ Lévay József hiába fűzött szép reményeket a Budapesti Visszhang eltervezett népszerűségéhez, az Értesítőnél nagyobb példányszámához, a csetlő-botló Szilágyi Sándor maradék becsületét is eljátszani készült.⁵¹ Kapkodva szervezkedett és intézkedett, megjátszotta a felelős szerkesztő szerepét és ha pénzzel csábították (kora ifjúságától kezdve költekező ember volt), habozás nélkül dolgozott a klerikális-kormánypárti Családi Lapoknak is.⁵² Való igaz, hogy ameddig az Értesítőt „a tudomány és szépirodalomra nézve Kazinczy Gábor és ligája” akarta „organumául felhasználni” s ennek következtében ott „a legmagasabb követelésű, semmi kíméletet nem ismerő, rideg, lapidaris műkritika . . . ütötte fel főhadiszállását”, addig a Budapesti Visszhang „Szilágyi Sándor befolyása alá kerülve, a catoi szigorúságú férfiak, kik közt Székely József is, mint Shakespeare kommentátora tűntette ki magát, visszavonultak tőle”, s a bőrből kivetkezett Értesítő „fashionable dandyként . . . kezdte magát az élet, irodalom és művészet sikamlós szalónjaiban forgatni”⁵³.

Szilágyi Sándor 1850-esnek tűnő programmal lépett fel, az irodalom nemzetiségfenntartó szerepéről fecsegett, ez pedig tekintettel az irodalmi életben mutatkozott kóros bajokra: az álnépies epigonok egyre nagyobb arányú térhódítására, a pajtáskodásra, önmagában üres szövirágnak hatott. „A magyar időszaki szépirodalom darab idő óta alig van néhány album által képviselve . . . az irodalom napi kérdései (hogyan mit ért, nem írja meg) semmi téren sem lőnek megvilágítva . . . Rég megszokott élvezetét a nővilág nélkülözé (ti. a szépirodalmi divatlapot.) Az irodalom tekintélyesebb férfiai méltó működési tért keveset találtak. A nemzetiség leghatalmasabb emelvényének, az irodalomnak egy ága hanyatlásnak indult” — írta magabiztosan, de érezte gyengeségét és megkérdezte Gyulaitól: szerkeszteni-e a kritikai rovatot? Gyulai joggal fázott a munkától (közel 400 km-re volt Pesttől), végül is elvállalta, hogy Arany *Nagyidai cigányait*, Tompa regéit és Lisznyai *Palóc-dalait* ismertetni fogja. Utóbb azonban nem kapta meg a bírálendő könyveket, kritikák írása helyett tárca-levelek kidolgozásába fogott.⁵⁴ Kemény Zsigmondhoz hasonlóan (lásd *A szív örvényeit*, a *Ködképek a kedély láthatárán* c. novellát) azzal próbálkozott, hogy „nőknek írván” foglalkozzék a magyar társasélettel; *Levelek egy nőhez* c. sorozatával égető sorskérdések tárgyalásába kezdett, nem pedig ahhoz — mint Papp Ferenc gondolja, hogy „a közönséget szórakoztassa.”⁵⁵ Avagy minek tulajdonítsuk efajta vallomásait: „nem rég egy jó barátom [Pákh], kinek betegen is jobb kedve van, mint nekem egészséges koromban, ezt írta nekem Pestről: irodalom nincs, író nincs, közönség nincs, ezzel készen vagyunk, akár meg is esküszöm rá, hogy nem lesz belőlünk semmi” — melyet nyomban azzal toldott meg: „Mondhatjuk rá, beteg ember epéje, s igaz lehet. Közelebb-ről rossz kedvemben egy költeményt írtam, melynek végsorai így hangzanak:

E hiu füst csak könnyet csal szemembe,
Lassan-lassan kialszik már a láng,
Együnk, igyunk, mulassunk és nevezzünk,
S feledjük el, hogy magyarok valánk.”⁵⁶

„Mondhatjuk rá” — fűzte hozzá, hogy „lehet”, de „engedjen meg nekem mégis annyit a nőolvasó, hogy mindezekben van valami igaz, s *jaj nekünk, ha* a valami idővel sok lesz!”

⁵⁰ Szilágyi Virgil Gyulaihoz, 1852. augusztus 23. OSZK, kiadatlan.

⁵¹ Lévay Gyulaihoz 1852. május 24-én, DRTK, kiadatlan.

⁵² Szilágyi Sándor aláírt cikkeit a Családi Lapok több számában olvashatni.

⁵³ *Szépirodalmunk a forradalom után* c. név nélkül megjelent cikkből; PN 1852. október 17.

⁵⁴ Szilágyi Sándorhoz 1852. április 14-én, május 1-én, a „dolgozat helyett csak leveletem veszed” kezdetűben [június 3-án], „Az iránycikk rovataiba itt küldöm” kezdetűben [június 3. után], az „Itt küldök egy cikket” kezdetűben [június 3. után], június 19-én; Lévay Gyulaihoz 1852. június 18-án. OSZK és DRTK, kiadatlanok. — Tárca-levelei; *Levelek egy nőhez* címen (név nélkül, de a tartalomjegyzék neki tulajdonítja) ezt tartalmuk is igazolja), Budapesti Visszhang 1852. július 17. és október 24.

⁵⁵ Papp Ferenc, im. 242.

⁵⁶ Pákh 1852. július 27-i leveléből (Ny 1910. 1554.) idéz. — Nevezett költeményét — tudunkkal — soha sem írta meg: az idézett versszak autográf kézírata a fentebb említett vázlatkönyvében is olvasható.

Nemcsak ő volt borongós hangulatban. Szilágyi Virgil felkiáltása: „Mi kevesen akarják érteni irodalmunk létkérdésének nyomatékát! Nemzeti irodalom nélkül lehet népség, lehetnek külön ajkú népcsoportok, de nemzetiségről szó sem lehet” — süket fülekre talált. A Pesti Napló is hiába írta, hogy a Petőfi-epigonok, „Ezen verselő had par excellence Petőfi iskolájának szereti magát képzelni és nevezni, holott, ha Petőfi, mint mester valódiilag közéjük léphetne, szétverné őket, mint hajdan szétverettek azok, akik vásárt ütöttek vala a templomban” — a Szilágyi Sándor befolyása alá került Budapesti Visszhang fennen hirdette: Szelestey bátran sorolható a fölönt dalmokok közé!⁵⁷

Hasonló önellentmondások mutatkoztak a politikában is. A birodalom új berendezéséről szóló alapelvek fokozatos érvényesülése; a nemzetiségek egyenjogúságáról szóló egyébként méltányos és történelmileg szükségszerű, ám nemzeti önállótlanságunk és az európai hatalmi egyensúlyból következően tragédiát előlegező bécsi rendelkezések nyomán a magyar nemzetiség mindinkább nemesi irányítás alá kerülő ügye veszendőnek látszott.⁵⁸ Gyulai, hogy hitéből megmentse ami menthető, Kemény és Kazinczy Gábor, részben pedig Teleki Domokos hatására végérvényesen a történelmi jog álláspontjára helyezkedett és közben Kemény Zsigmond nyomán arról elmélkedett: hátha utoljára találkozik a magyarság a „vén Sybillával”, ki „vészsíjósán utolsó könyvével kínál?” — „Visszautasítjuk-e, megbírjuk-e árát, érteni fogjuk-e rejtelmét?”⁵⁹ Nyomott kedélyállapotban élt; élete egyéb eseményei: hogy egy-két németre fordítandó verse a Magyarországon is jó hírnek örvendett göttingai esztétának, Hammersennek is tetszett, vándorszínész bátyjának alaptalan halálhíre, alig befolyásolták lelkivilágát, s ha igen, bánatát növelték. Űres óriában töprengett, gyermekverseket írt és fordíttatott Gáspár János tankönyvei számára, esztétikusokat, főleg németeket olvasott.⁶⁰

Ezekben a hetekben tudta meg, hogy kenyéradói Gyömrőre majd Pestre készülnek. Felszabadultan várta az utazás napját; egyetlen vágy fűtötte: mielőbb visszakerülni a fővárosba. November 22-én, Telekiékkel együtt érkezett Gyömrőre, honnan első útja Pestre, Pákh Alberthez, a Szépirodalmi Lapok leendő szerkesztőjéhez vezetett.

⁵⁷ Szilágyi V. cikke *Néhány szó tájékozásul* címen a Budapesti Visszhangban jelent meg, 1852. július 10-én. — A PN cikke: *Szépirodalmunk a forradalom után*, 1852. október 17. — Szelesteyvel a Bpi Vhang 1852. november 14-én foglalkozott.

⁵⁸ E fejlemények erdélyi visszhangjáról: *Erdélyi levelek*, PN 1852. július 28-i, szeptember 22-i és október 16-i szám.

⁵⁹ A fentebb említett *Levelek egy nőhez* c. sorozat II. részéből. Ekkori lelkiállapotára lásd még *Gernyeszege* c. versét; Budapesti Szemle, 1900. (CCCLXXXI. sz.) 282–83. Kötetben még nem jelent meg.

⁶⁰ Hammsen véleményére: Kertbeny Károly Gyulaihoz 1852. január 10; gyermekverseire: 1852. május 3-án, Gáspár Jánoshoz írott levele; esztétikai olvasmányaira, főleg G. Gervinus Shakespeare-kommentárjaira: Lévy Gyulaihoz 1852. április 29-én, május 24-én és június 18-án. — Szilágyi Sándorhoz 1852. május 15-én. OSZK és RTA Kolozsvári Tört. Levéltára, kiadatlanok. Ez utóbbinak egyes részei nycn tatásban is Bpesti Szle 1917. 223–24.